

**XX ASR G'ARBIY YEVROPA NAVOIYSHUNOSLIGIDA IKKI YO'NALISH:
MANBASHUNOSLIK, METOD VA BAHSLI TALQINLAR (ILMIY-TANQIDIY TAHLIL)**

Pardayeva I.M.¹

Annotatsiya:

Maqolada XX asr G'arbiy Yevropa navoiyshunosligida shakllangan ikki qarama-qarshi yo'nalishning metodologik asoslari, manbalarga munosabat tamoyillari hamda Alisher Navoiy merosini talqin etishdagi bahsli nuqtalari ilmiy-tanqidiy yondashuvda yoritiladi. Birinchi yo'nalish vakillarida (L. Buva, E. G. Braun, E. Bloshe, K. Brokkelman, V. Aylers va b.) F.-A. Belen ta'siri ostida Navoiy ijodining "taqlid" sifatida baholanishi kuchaygani; ikkinchi yo'nalishda (M. Xartman, A. Kurella, Ya. Rynka, V. Xints, F. Teshner, E. Braunbaum, V. Zippoli va b.) X. Vamberi an'anasi davom ettirilib, shoir merosi nisbatan xolis tahlil qilingani ko'rsatib beriladi. Shuningdek, "Navoiy-vazir" stereotipi, Astrabod tayinlovining "surgun" sifatida talqini, adabiy mansublik va "Xamsa" originalligi kabi masalalardagi nizoli qarashlar tizimlashtiriladi.

Kalit so'zlar: navoiyshunoslik, G'arbiy Yevropa sharqshunosligi, Belen ta'siri, Vamberi an'anasi, manbashunoslik, qiyosiy-tipologik tahlil, "Navoiy – vazir" stereotipi, Astrabod, "Xamsa" originalligi.

XX asr G'arbiy Yevropa navoiyshunosligining shakllanishi va rivojlanishi murakkab, ba'zan esa keskin bahs-munozaralar bilan kechgan ilmiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bu davrda Alisher Navoiy merosini o'rganish Sharqshunoslik doirasida kengayib borar ekan, tadqiqotlar bir xil metodologik asosda emas, balki bir-biriga zid ikki yo'nalish doirasida rivojlandi. Mazkur holat, avvalo, G'arb sharqshunosligida hukmron bo'lgan nazariy qarashlar, manbashunoslik darajasi, adabiy jarayonni talqin qilish uslublari hamda Sharq adabiyotiga nisbatan shakllangan tarixiy stereotiplar bilan izohlanadi.

Birinchi yo'nalish vakillari Navoiy merosini ko'proq tayyor "sxema" va qarashlar asosida talqin qilishga moyil bo'ldilar. Ular ko'pincha shoir ijodini fors adabiyotining bevosita davomchisi, hatto "passiv taqlidchisi" sifatida baholadilar. Syujet yaqinligi, asar nomlarining o'xshashligi yoki ayrim g'oyaviy parallelliklar asosida keskin xulosalar chiqarilib, Sharq poetikasiga xos nazira an'anasi, tarixiy-adabiy taraqqiyot qonuniyatlari yetarlicha hisobga olinmadi. Natijada Navoiy "Xamsa"si Nizomiyga to'liq taqlid, "Lison ut-tayr" Attorning "Mantiq ut-tayr" asarining tarjimasini, "Majolis un-nafois" esa boshqa tazkiralarning ko'chirmasi sifatida talqin qilindi. Bunday yondashuvlarda ko'pincha matnning ichki poetik tizimi, muallifning individual uslubi, tarixiy kontekst va ijtimoiy-ma'naviy maqsadlari e'tibordan chetda qoldi.

Ikkinchi yo'nalish esa, aksincha, Navoiy merosini tarixiy-adabiy jarayon doirasida, manbalarga tayangan holda o'rganishga intildi. Bu yo'nalish vakillari shoirning ijodiy mustaqilligini, individual uslubini, poetik tafakkurini hamda turkiy adabiy til taraqqiyotidagi o'rnini aniqlashga harakat qildilar. Ular nazira an'anasini Sharq adabiyotining tabiiy va qonuniy hodisasi sifatida ko'rib, syujet umumiylikni ijodiy qaramlik bilan tenglashtirmaslik kerakligini asosladilar. Shuningdek, Navoiyning tarixiy-siyosiy maqomi, Husayn Boyqaro davridagi davlat boshqaruvidagi o'rni, Astrabod hokimligi masalalari ham zamondosh manbalar asosida qayta ko'rib chiqildi.

Shu tariqa XX asr G'arbiy Yevropa navoiyshunosligi nafaqat shoir merosini o'rganish, balki metodologik qarashlar to'qnashuvi maydoniga ham aylandi. Bir tomonda stereotiplarga asoslangan, tashqi o'xshashlikdan kelib chiqadigan xulosalar ustuvor bo'lsa, ikkinchi

¹ *Pardayeva Iroda Mamayunosovna, Samarqand davlat chet tillari instituti Qiyosiy adabiyotshunoslik kafedrasida dotsenti*

tomonda qiyosiy-tipologik va manbashunoslik yondashuvlari orqali ilmiy obyektivlikka erishish tendensiyasi shakllandi.

XX asr boshlarida temuriylar davrining ilm-fan va madaniyatdagi yuksalishi xalqaro ilmiy jamoatchilikda keng e'tirof etilishi, shuningdek, ko'plab sharq qo'lyozmalarining G'arbiy Yevropada jamlanishi bu davrga qiziqishni kuchaytirdi. Shu kontekstda Navoiy merosi ham turli izlanishlarga tortildi. Biroq tadqiqotlar "bir tekis" rivojlanmadi:

Birinchi yo'nalish: Belen ta'siri ostida Navoiy ijodini "taqlid" stereotipi bilan talqin qildi; siyosiy maqomni noto'g'ri belgilash, manbalarni yuzaki o'qish, ayrim hollarda soxta hujjatlarga tayanish kuzatildi.

Ikkinchi yo'nalish: Vamberi an'alarini davom ettirib, Navoiy merosini xolis va mazmuniy tahlil qilishga, bahsli talqinlarni tarixiy hujjatlar bilan tekshirishga urinadi.

2. Birinchi yo'nalish: "taqlid" stereotipi va manbani yuzaki o'qish muammosi

Berilgan material asosida birinchi yo'nalish vakillarida uch tipik holat ajralib turadi:

1) Navoiy originalligini inkor etuvchi "taqlid" modeli.

L. Buva, E. Bloshe, E. G. Braun, K. Brokkelman, V. Aylers va boshqalarda Navoiy "Xamsa"si Nizomiyga "to'liq taqlid", "Lison ut-tayr" Attorga "so'zma-so'z tarjima", "Majolis un-nafois" Davlatshoh tazkirasining "tarjimasi" kabi keskin xulosalar uchraydi. Bunday hukmlar ko'pincha "syujet umumiyli"ni "ijodiy qaramlik" bilan aynanlashtiradi va Sharq adabiyotidagi nazira an'anasining poetik-qonuniy tabiatini e'tibordan chetda qoldiradi.

2) Manbalar doirasi cheklanganligi va faktik xatolar.

V.V.Bartold L.Buving temuriylar tarixi haqidagi ishini tanqidiy o'rganib, muallifning manbalar bilan tanishuvi cheklanganini, ayrim ma'lumotlari noaniq ekanini hamda XVII asrda Hindistonda "to'qib chiqarilgan" soxta "Temur tuzuklari"ga suyanish kabi holatlar borligini qayd etadi. Bu esa davrning siyosiy-ijtimoiy burilishlarini to'liq anglashga imkon bermaydi.

3) Tashqi o'xshashlikdan "hal qiluvchi" xulosa chiqarish.

E. Bloshe qo'lyozmalar kataloglash jarayonida asar nomlari mos kelishidan kelib chiqib "taqlid" hukmiga kelishi, E.E.Bertels tomonidan "Navoiyni o'qimagan, faqat nomlarini ko'rgan" mazmunida keskin tanqid qilinishi — metodik muammo sifatida namoyon bo'ladi. Biroq shu bilan birga, Bloshe Parij Milliy kutubxonasi fondidagi Navoiy qo'lyozmalarini kataloglashtirishi G'arbda Navoiy merosining tanilishiga xizmat qilgani ham e'tiborga loyiq.

3. Ikkinchi yo'nalish: xolis tahlilga intilish va metodik yutuqlar

Ikkinchi yo'nalish vakillarida (Xartman, Kurella, Mendel, Anjelika, Aragon, Ekman, Rynka, Xints, Teshner, Kennedi, Braunbaum, Zippoli va b.) quyidagi tendensiyalar ko'zga tashlanadi:

- Navoiy merosini "tayyor shablon"dan emas, muayyan tarixiy-adabiy kontekstdan kelib chiqib sharhlash;

- "taqlid" masalasini genetik-tipologik tahlil doirasida ko'rish, nazira an'anasini tabiiy poetik hodisa sifatida qabul qilish;

- Navoiyning siyosiy maqomi, Astrabod tayinlovi, adabiy mansubligi kabi masalalarni tarixiy hujjatlar bilan tekshirishga urinish.

Berilgan materialda "Navoiy - vazir" qarashi G'arbda ilk bor Bartelmi d'Erbelo (XVII asr) orqali ommalashgani, keyin Hammer, de Sasi, Vamberi, A. Kraft (1842) singari olimlar orqali takrorlanib, XX asrda ham "bosh vazir", "birinchi vazir" kabi shakllarda davom etgani ko'rsatiladi.

Biroq tarixiy manbalar (Mirxond, Xondamir, Bobur, Davlatshoh, Som Mirzo)da Navoiy "vazir" deb emas, "amir", "bek", "Mir Alisher", "ulug' amir" kabi unvonlar bilan tilga olinishi ta'kidlanadi. Bobur "Boburnoma"da uni "umaro" safida tilga oladi. Temuriylar boshqaruv tizimida amirlarning vazirlardan yuqori pog'onada turgani, devon tuzilmasi ("devoni umaro", "devoni mol", devonbegi/baxshi) mavjudligi haqidagi dalillar "vazir" talqini tarixiy haqiqatga to'liq mos emasligini ko'rsatadi. Demak, bu stereotip ilmiy muomalada "ko'chuvchi" (translyatsion) xato sifatida baholanishi zarur.

Ayrim g'arb tadqiqotchilarida (Kurella, Rypka, Yunger va b.) "Navoiy Astrabodga surgun qilingan" degan fikr uchrashi qayd etiladi. Biroq R. Roemer, V.Togan, F.Ko'prulu kabi olimlar tayinlovning tashqi siyosiy vaziyat bilan bog'liqligini asoslagani, Husayn Boyqaro

farmonida chegaraviy notinchlik sabab bu lavozim adolatli boshqaruvni puxta bilgan shaxsga topshirilishi lozimligi ochiq aytilgani keltiriladi. Shu asosda Astrabod hokimligi "jazolash" emas, siyosiy ishonch va mas'uliyat sifatida talqin qilinadi.

G'arbiy Yevropa navoiyshunosligida Navoiyning adabiy mansubligi (o'zbek klassigimi yoki "chig'atoy adabiyoti" vakilimi?) ham bahsli bo'lgani ko'rsatiladi. N.I.Konrad pozitsiyasi (XV asrdan "adabiy ajralish" jarayoni; Navoiy turkiy/o'zbek adabiyotining asoschisi; asarlar eski o'zbek tilida) masalaga metodik aniqlik beradi.

"Xamsa" originalligi masalasida "taqlid" hukmlari asosan syujet va nom o'xshashliklariga tayanib chiqarilgani tanqid qilinadi. Holbuki, Sharq poetikasida nazira - bir syujet asosida yangi, mustaqil g'oyaviy-badiiy asar yaratishning qonuniy shakli. Genetik-tipologik tahlil (Bertels, Konrad, Kurella, Arasli va b. yondashuvi) "Xamsa"ning original xarakterini tushuntirishda ilmiyroq yo'l ekanini ko'rsatadi.

Berilgan materialning umumiy mantiqi shuni ko'rsatadiki: Navoiy merosiga doir bahslarda to'g'ri metodik yo'l -

- asarning matniga bevosita murojaat;
- nazira, tazkira, tasavvufiy-biografik janrlar tabiatini hisobga olish;
- siyosiy maqomni zamondosh tarixiy hujjatlar (farmonlar, tazkiralar, solnomalar) bilan verifikatsiya qilish;
- "tayyor shablon"larni takrorlamaslik.

XX asr G'arbiy Yevropa navoiyshunosligi bir-biriga zid ikki ilmiy yo'nalish doirasida shakllanib, rivojlandi. Ulardan birinchisi F.A.Belen ta'siri ostida yuzaga kelgan bo'lib, Navoiy merosini asosan "taqlid" modeli orqali talqin qilishga moyilligi bilan ajralib turadi. Ikkinchi yo'nalish esa X. Vamberi an'alariga tayangan holda, shoir ijodini nisbatan xolis, manbalarga asoslangan tarzda tahlil qilishga intildi. Shu bois mazkur davr navoiyshunosligi nafaqat adabiy merosni o'rganish jarayoni, balki metodologik qarashlar to'qnashuvi maydoni ham bo'ldi.

Birinchi yo'nalishda jiddiy metodik kamchiliklar kuzatiladi. Avvalo, manbalar doirasining torligi va qo'lyozma materiallarga yetarli murojaat qilinmagani ilmiy xulosalarning yuzaki bo'lishiga olib kelgan. Ko'pincha asar nomlari yoki syujet o'xshashligi asosida keskin hukmlar chiqarilib, Sharq poetikasiga xos nazira an'anasi va tarixiy-adabiy taraqqiyot qonuniyatlari e'tibordan chetda qoldirilgan. Ayrim hollarda esa ishonchsiz yoki soxta hujjatlarga tayanish holatlari ham uchraydi. Natijada Navoiy ijodi fors adabiyotining passiv davomchisi sifatida talqin qilinib, uning individual uslubi va ijodiy mustaqilligi yetarli darajada baholanmagan.

Ikkinchi yo'nalish vakillari esa Navoiy merosini qayta ko'rib chiqishga, uning ijodiy mustaqilligi, tarixiy-siyosiy maqomi va adabiy mansubligini zamondosh manbalar asosida aniqlashtirishga harakat qildilar. Ular qiyosiy-tipologik yondashuvni qo'llab, syujet umumiyligini ijodiy qaramlik bilan tenglashtirmaslik lozimligini ilmiy asosladilar. Natijada Navoiy asarlarining original tabiati, turkiy adabiyot va adabiy til taraqqiyotidagi beqiyos o'rni yanada aniqroq namoyon bo'ldi.

Shu bilan birga, "Navoiy-vazir" yoki "Astrabod surgun" kabi stereotip qarashlar ilmiy muomalada uzoq vaqt davomida yashab kelgan translyatsion xatolar sifatida baholanishi lozim. Bu kabi talqinlar ko'pincha bir manbadan ikkinchisiga tanqidiy tekshiruvsiz ko'chirilgan bo'lib, zamondosh tarixiy hujjatlar va temuriylar davlati boshqaruv tizimi kontekstida qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Umuman olganda, kelgusidagi tadqiqotlar uchun eng maqbul metodologik yo'l - qiyosiy-tipologik tahlilni puxta manbashunoslik verifikatsiyasi bilan uyg'unlashtirishdir. Navoiy merosini matn, janr va tarixiy-kontekst birligida o'rganishgina shoir ijodining haqiqiy ilmiy qiyofasini to'liq va obyektiv tarzda yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Араслы Х. Низами и Физули (о влиянии Навои на азербайджанскую классическую литературу). – Баку: Элм, 1968. – 234 с.

2. Бартольд В. В. Культурная жизнь эпохи Тимуридов. Сочинения. Т. II. Ч. 1. – М.: Наука, 1964. – С. 103–120.
3. Бертельс Е. Э. Навои и Аттар. Избранные труды. – М.: Наука, 1965. – С. 78–95.
4. Бомбачи А. Storia della letteratura turca. – Milano: Edizioni Scientifiche Italiane, 1956. – P. 20–24; 133–155.
5. Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи. – М.: Наука, 1966. – 96 с.
6. Рёмер Р. Staat und Gesellschaft in der Timuridenzeit. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1952. – 182 s.
7. Семёнов А. А. Рецензия на труд Л. Бува. Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – 1928. – Т. 27. – С. 32–40.
8. Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-эстетик қарашлари. – Тошкент: Фан, 1972. – 198 б.